

Јелена Д. Михајловић¹

Универзитет у Приштини с привременим седиштем
у Косовској Митровици, Филозофски факултет
Катедра за српски језик и књижевност

О СРПСКОХРВАТСКОМ/СРПСКОМ ЈЕЗИКУ КАО НАСТАВНОМ ПРЕДМЕТУ ОД 1918. ГОДИНЕ ДО ДАНАС

Значај који је матерњи језик као наставни предмет имао у југословенској и српској педагошкој историји и који је несумњив и сада подстакао нас је на мисао да се у овоме раду осврнемо на положај *Српскохрватској* (*Српској*) *језика* у васпитно-образовном систему, као и на однос надлежних институција према њему у периоду од 1918. године до данас. У складу са сазнањима добијеним током истраживања поменутог проблема донесени су извесни закључци који би могли допринети даљем усавршавању тренутно актуелних наставних програма.

С обзиром на чињеницу да настава матерњег језика и књижевности представља најзначајнији сегмент људског образовања, у другом делу рада ћемо указати на потребу да *Српски језик* као наставни предмет мора да се континуирано развија у складу с развојем лингвистике, књижевности, културе, педагошке мисли и друштва у целини. Он ће увек бити подложен изменама јер је слика друштва и промена кроз које оно свакодневно, последњих година све брже, пролази.

Кључне речи: матерњи језик, *Српски језик*, наставни план, наставни програм, програмски захтеви.

С обзиром на чињеницу да је стандардни језик плод и одраз многих друштвених, понекад и политичких околности, настава матерњег језика одувек је била, а и данас је, најзначајнији сегмент људског образовања. Она, заправо,

1 jeljov74@gmail.com

представља елементарно образовање сваког појединца, самим тим и народа, те јој се зато у сваком развијеном друштву посвећује изузетна пажња. Настава матерњег језика и књижевности уводи ученике у свет мисли и осећања и омогућује им правилно усмено и писмено изражавање. Поред знања која пружа, она доприноси и успешнијој реализацији целокупног наставног процеса, нарочито успешнијем организовању наставе страних језика.

Први општи закон о школама у Србији („Устројеније јавног училишног наставленија“) донет је 1844. године. Међутим, значај и важно место које матерњи језик као наставни предмет заузима у југословенској педагошкој историји се први пут истичу 1892. године у *Уџбеницима за вршење програма*: „Матерњи језик заузима прво и најзнатније место у основној настави, јер је он најмоћније средство за образовање у свим правцима“ (Упутство за вршење програма, 1892, стр. 168).

Почетак двадесетог века углавном су обележила ратна дешавања (Балкански ратови и Први светски рат), што се негативно одразило и на развој школства и наставе. Жеља и борба за образовањем ни тада се нису губиле, те се с континуираним радом на наставним документима за основну школу, самим тим и за матерњи језик, наставило и у новоформираној Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Тако се у годинама након Првог светског рата српскохрватски језик као наставни предмет почиње развијати у складу с развојем књижевности, лингвистике, културе, педагошке мисли и друштва у целини.

Први наставни план и програм за *Српскохрватско-словеначки језик*, како се предмет (и језик) тада звао, у коме су истакнути циљеви наставног предмета и у коме су детаљно наведене лекције из граматике (остало је било дато начелно) објављен је 1926. године. Он је био намењен првим четирма разредима основне школе, а недељни фонд часова у сваком разреду износио је седам. По њему се, додуше, није ни радило, јер приликом његове израде није консултован Главни просветни савет. Исте године донет је и *Привремени наставни програм за ниже разреде гимназије*, у коме је наставни план одговарао плану из 1920. године – било је предвиђено по четири часа матерњег језика у петом, шестом, седмом и осмом разреду (Привремени наставни програм, 1926, стр. 8–11).² „Он сужава писмене и говорне вежбе, али зато уводи детаљно изучавање граматике, којој и у програму даје прво место. Овај програм уводи лектуру и преко ње захтева обраду целе народне књижевности. У лектури се тражи и обрада многих уметничких дела стране и

2 Нижи разреде гимназије су, до формирања јединствене основне школе (1959. година), одговарали данашњим старијим разредима основне школе.

наше књижевности и набраја се велики број писаца чија дела треба обрађивати“ (Стевановић, 1977, стр. 21). У програму из 1926. године појављује се и ново наставно подручје – *Основе књижевности*, предвиђено за трећи разред ниже гимназије.

Како Главни просветни савет није био консултован приликом израде назначеног документа, године 1927. усвојен је нови наставни програм за основну школу (Привремени наставни програм, 1927, стр. 7–10), по коме су се српскохрватски језик и књижевност изучавали више година, све до 1933, када Министарство просвете доноси наставни план и програм који се од 1. септембра 1935. године почео примењивати на територији целе Југославије (Наставни план и програм, 1933, стр. 5–7). Према њему се *Српскохрватски језик* у првом разреду изучавао на десет часова, у другом на девет, у трећем на шест и у четвртном на пет часова. Поред тога, ученици другог, трећег и четвртог разреда имали су и час лепог писања. Садржаји који су се од 1935. године до почетка Другог светског рата, докле се по овом програму радило, изучавали у оквиру предмета *Српскохрватски језик* били су јединствени за целокупну територију тадашњих југословенских република у којима се говорило штокавским наречјем. Према наставном плану за средње школе из 1930. године *Српскохрватски језик* се изучавао на по четири часа недељно у свим разредима (петом, шестом, седмом и осмом).

Почетком Другог светског рата школство у целини доживљава тешке тренутке. На територији Краљевине Југославије, као и свукуд где је било рата, наставни процес се готово потпуно прекида, а школе бивају претворене у склоништа, касарне и просторије различитих намена. Последице ратних дешавања и многе нагомилане генерације нешколоване деце диктирале су и нове потребе.

Без обзира на околности, жеља да се настава и школство не занемаре изродила је у многима снагу да се и у годинама народноослободилачких борби на овом пољу ради, те је тако, управо у жељу ратних дешавања, 1943. године, објављен наставни план и програм за основну школу у коме матерњи језик добија више простора. У њему се, у односу на план из 1933. године, за матерњи језик одређује шест часова више седмично за све разреде основне школе, па се тако у првом и другом разреду поменути предмет изучавао на по једнаест, а у трећем и четвртном разреду на по седам часова недељно (Наставни план и програм, 1943, стр. 3). Дакле, тенденција повећања броја часова предвиђених за изучавање матерњег језика настављена је и у овом периоду. Иначе, ово је програм у коме се први пут истиче потреба за естетском анализом

штива у основној школи, као и за изучавањем граматике на штиву, те потреба за сталним утврђивањем и проширивањем градива у наредном разреду.

Први наставни план и програм који је донет по ослобођењу штампан је 1945. године. За наставу српског језика у овом плану предвиђено је 34 часа недељно у свим разредима тадашње основне школе (по десет у првом и другом и по седам у трећем и четвртном разреду).³

У првим послератним годинама статус матерњег језика у плановима основне школе и ниже гимназије често је мењан. До 1953. године наставни планови и програми за матерњи језик мењају се скоро сваке године, а 1947. за основну школу из штампе излазе чак два документа у којима су, додуше, садржаји предвиђени за наставу српског језика и књижевности идентични и незнатно се разликују од садржаја објављених у наставном програму из 1945. године (Нови наставни план и програм, 1945, стр. 5–9, 36–38). У наставном плану фонд часова за српски језик је у четвртном разреду смањен за један у односу на претходни и износи шест часова недељно. Поред тога, за ученике другог, трећег и четвртог разреда одређен је и по један час лепог писања.

У наставном плану за гимназије из 1947. године број часова *Српског језика* је највиши до тада, а и до данас – по шест часова недељно у свим разредима ниже гимназије.⁴ У наставном програму настава граматике и правописа добија највише места. Програмом се захтева обрада граматике и правописа у целини, уз напомену да граматiku треба изучавати само применом методе индукције, на примерима из свакодневних језичких ситуација и књижевних текстова: „Настава језика никако се не може одвајати од наставе књижевности, а ово обоје чини основицу на којој почива писменост ученика...“ (Наставни план и програм, 1947, стр. 3).

У наставном плану и програму за основну школу из 1948. године (Наставни план и програм, 1948, стр. 4–19) предмет *Српски језик* добија назив *Матерњи језик*. У овом програму први пут су дата веома прецизна и детаљна објашњења за реализацију сваког наставног подручја. У наставном плану за ниже гимназије недељни број часова је у другом, трећем и четвртном разреду смањен за по један (са шест на пет), а у програму је извршено ново распоређивање наставних садржаја (Наставни план и програм, 1949, стр. 3–27). Знатан део часова био је посвећен народној књижевности. „Овај програм предвиђа систематску обраду народне књижевности у IV разреду, с тим што је задржава и у програму за V разред. За обраду народне књижевности у IV

3 Тадашња основна школа обухватала је четири разреда.

4 То би одговарало данашњим петом, шестом, седмом и осмом разреду основне школе.

разреду предвиђено је 45 часова или 30 одсто од укупно предвиђеног броја часова за целу годину, а у V разреду 44 часа или 22 одсто од укупног броја годишњих часова“ (Стевановић, 1977, стр. 28). Овакав однос према настави народне књижевности ни у једном каснијем програму није био исти, нити сличан (фонд часова предвиђен за ову врсту књижевности са сваким новим програмом постепено се смањивао). У овом програму број часова за сваку наставну јединицу био је прецизно одређен, а анализом комплетног документа закључујемо да је у њему централно место заузимала настава књижевности.

Године 1950. (прештампан 1951. и 1952. године) објављен је последњи наставни план и програм четвороразредне основне школе. Спајањем четвороразредних основних школа с нижим гимназијама постепено настају најпре седмогодишње, а потом и осмогодишње основне школе, у којима је од првог до последњег разреда *Матерњи језик* предмет с највећим бројем часова.

Први наставни план и програм реформисане основне школе у осмогодишњем трајању донет је 1959. године, чему је претходило усвајање *Закона о јединственој основној школи*. Наставни план из 1962. године настави матерњег језика доноси по један час више у четвртном и петом разреду (по 6 часова недељно), док наставни програм остаје исти. По плану и програму за *Српскохрватски језик* из 1959. године, са незнатним корекцијама извршеним у програмима из 1962. и 1963. године, настава матерњег језика се у СР Србији изводила до школске 1977/78. године. Иако су садржаји овога документа били веома уопштени, наставним планом из овог периода предвиђен је највећи недељни фонд часова матерњег језика од настанка јединствене осмогодишње основне школе до данас.⁵ Осим тога, у назначеном периоду је и наставна недеља трајала дуже – шест дана. У међувремену (1973) донето је *Упутство о растерећењу и осавремењавању наставе у основној школи*, чија је примена у основним школама почела школске 1973/74. године (Упутство о растерећењу и осавремењавању наставе, 1974, стр. 69–76). Генерална слабост већине дотадашњих програма била је њихова преоптерећеност наставном грађом, те се од њихових састављача захтевало да се документи знатно растереће многобројних података који су ученицима основне школе сувишни. Што се *Српскохрватској језика* тиче, *Упутством* се допринело извесном сажимању грађе и њеном бољем распореду. Крупнијих измена није било.

5 У петом разреду предмет *Српскохрватски језик* био је изучаван на шест часова недељно, у шестом разреду на пет часова недељно и у седмом и осмом разреду на по четири часа недељно.

Реформом наставних планова и програма која је извршена 1976. године недељни фонд часова *Српскохрватској језика* смањен је у петом разреду са шест на пет и у шестом с пет на четири. Поменуте бројке се од тада нису мењале, иако су реформе наставних докумената до данас вршене више пута, те је на снази било више наставних програма. Контрастирајући овај документ и програм из 1963. године, може се закључити да је програм из 1976. био знатно квалитетнији, чему је највише допринела конкретизација наставних садржаја у свим предметним подручјима.

Основна карактеристика програма из 1984/85. године била је његова идеолошка обојеност. Он се заснивао на задацима и садржајима који су договорно утврђени на нивоу тадашње Федерације (СФРЈ) и садржао је програмско језгро заједничко свим тадашњим истојезичним републикама и покрајинама.⁶

Измене извршене у наставном програму из 1990. и 1991. године су наставу српскохрватског језика оптеретиле додатним садржајима, па је програм из овога периода био још опширнији и комплекснији. Његова позитивна страна јесте да се њиме настави језика коначно поклања више пажње.⁷

Иако је поменути документ 2006. године замењен новим, битнијих растећења за ученике ни у њему није било те ни он није могао значајније допринети побољшању квалитета наставе *Српској језика*. Све циљеве и задатке, у обиму у коме су у програму из 2006. године били дати, није било могуће реализовати на за то планом утврђеном броју часова.

Анализом садржаја назначених докумената од 1945. године до данас долази се до закључка да су сви они били изграђивани на теоријским и методолошким сазнањима, принципима и критеријумима усмереним на повезаности циљева и задатака наставног предмета с његовим програмским садржајима и програмских садржаја с психофизичким способностима ученика, те на тежњи да се захтевима датим у програму допринесе оспособљавању ученика за даље школовање и праћење развоја науке о језику и књижевности. У томе се, нажалост, још увек није успело. Упоређујући фонд часова и садр-

6 Садржаји заједничког програмског језгра су, у складу с тадашњим друштвено-политичким приликама, били усмерени ка неговању социјалистичких идеја, развијању братства и јединства, те јачању позитивног става ученика према језицима, културној баштини, слободарским традицијама и тековинама народноослободилачке борбе народа и народности СФРЈ.

7 У структури наставног програма из 1990. (пети разред) и 1991. године (шести, седми и осми разред) предметно подручје *Језик* налази се на првом месту и додељује му се знатно већи број часова у односу на претходне програме.

жаје дате у свим анализираним документима, долази се до закључка који представља својеврстан парадокс у односу између наставних планова и наставних програма. Наиме, идући од шездесетих година двадесетог века ка данашњици, недељни фонд часова предвиђених за изучавање матерњег језика се постепено смањивао, док су се наставни садржаји са сваким новим документом увећавали. Сваки реформисан документ у односу на претходни доносио је проширење градива, па је, на пример, програм за пети разред из 1990. године (Правилник о наставном плану и програму, 1990, стр. 1–6) и шести, седми и осми разред из 1991. године (Програм образовања и васпитања, 1991, стр. 1–16) био најкомплекснији и најзахтевнији од свих дотадашњих. До значајнијих растерећења није дошло ни у актуелним документима за шести, седми и осми разред (Правилник о наставном програму, 2008; Правилник о наставном програму, 2009 и Правилник о наставном програму, 2010), као ни у најновијем, реформисаном програму за пети разред (Правилник о наставном плану, 2017). Реформе су се уместо на растерећење програма углавном сводиле на премештање наставних садржаја у оквиру старијих разреда. Садржаји су остали предимензионирани и немогуће их је квалитетно реализовати на за то предвиђеном броју часова, док се циљеви и задаци у пракси често посматрају као декларативни део програма који наставнику даје само смернице за рад.⁸

Годишњи односно недељни фонд часова за матерњи језик у Републици Србији, који је тренутно актуелан, мањи је у односу на окружење и земље Европске уније. Тако се, на пример, у већини европских земаља недељни фонд часова матерњег језика креће у опсегу од осам до дванаест, док од бивших југословенских истојезичних република у окружењу Босна и Херцеговина и Црна Гора, које су прешле на деветогодишње основно образовање, имају по пет часова у петом и шестом и по четири часа у остала три разреда, а Република Хрватска по пет часова у петом и шестом и по четири часа у седмом и осмом разреду.⁹ Ситуацију додатно отежава чињеница да мањи број часова матерњег језика у српским школама прати наставни програм чији се садржаји непрекидно увећавају и усложњавају. Њихов обим је толики да се

8 Решење неадекватног односа према реализацији постављених циљева могло би се наћи у другачијој организацији структуре наставних програма. Наиме, било би знатно функционалније да се оперативни задаци не наводе на почетку документа, већ непосредно уз садржаје (наставне теме и јединице) на које се односе.

9 У Републици Србији се, дакле, наставним планом предвиђа један час матерњег језика мање на недељном нивоу у односу на државе које су пре распада СФРЈ припадале истом говорном подручју – српскохрватском.

већина ученика оптерећује преко својих могућности. Трудом да се садржаји у целости реализују ученици се не уче размишљању и закључивању, већ запамћивању и репродуковању запамћеног. Захтевима који се односе на фактографска знања они се не оспособљавају за будуће време у коме се све брзо мења. Томе доприноси и чињеница да се практична настава све чешће своди на часове обраде, док утврђивање и увежбавање градива, за шта се нема довољно времена, губе своју основну функцију. Постоји, чак, тенденција да се ти типови часова у будућности потпуно занемаре те да се провера степена усвојености знања врши искључиво решавањем различитих врста тестова.

Расправа о обиму, функционалности и квалитету наставних програма у уже стручним и ширим круговима било је одувек, али су оне последњих година додатно интензивирани. Разлог томе треба тражити првенствено у преовлађујућем незадовољству међу различитим учесницима у настави актуелним плановима и програмима које карактерише преобимност, нефункционалност, често неприлагођеност узрасту ученика и његовим умним потенцијалима те неусаглашеност с европским и светским тенденцијама. Интересовање за наставне планове и програме је у данашње време разумљиво и из других разлога: живимо у условима веома динамичног развоја друштва, језик који се изучава у оквиру предмета о коме говоримо услед измењених социополитичких околности сада се назива неколиким именима, садржаји програма за матерњи језик одређују идентитет одређеног народа и сл. Чиниоци који данас више него ранијих година значајно утичу на наставне садржаје су и развој науке, технике и технологије, најновија сазнања о психофизичком развоју детета и процесу учења, трагање за оптималним односом између индивидуалних и друштвених потреба и циљева, потреба оспособљавања ученика за перманентно образовање и самообразовање, ублажавање строге предметне подељености те потреба за актуелизацијом, флексибилношћу и економичношћу програма.

Решење поменутих проблема није нимало једноставно. Очекивање да ће се недељни фонд часова *Српској језика* повећати је нереално, јер би то подразумевало смањење броја часова неког другог предмета у оквиру којег се научна сазнања и чињенице такође брзо умножавају или додатно оптерећење ученика.

Једина могућност јесте да се у будућим наставним програмима уради извесно растерећење садржаја умањењем броја и обима програмских захтева за 10 до 15 одсто. Уколико бисмо програм *Српској језика* растеретили многих, ученику основне школе неприлагођених садржаја, остало би више времена за овладавање функционалном писменошћу, што данас јесте проблем

многих ђака основне школе, али и превасходни циљ образовања. Ипак, чињеница да савремени програми за *Српски језик* морају бити усаглашени са сазнањима и достигнућима до којих се дошло у лингвистици и да морају пратити развој савремене књижевности, актуелне и у књижевној критици признате писце и песнике не сме се пренебрећи јер је обавеза сваке друштвене заједнице да, између осталог, прати и усмерава еволуцију језика и књижевности, да прати општи културни и друштвени развој односно актуелне потребе својих говорника.

Процес праћења и усавршавања најважнијег школског документа није завршен, нити је то уопште могуће с обзиром на његову природу. Он је подложен изменама јер је слика друштва и промена кроз које оно свакодневно, последњих година све брже, пролази. Императив савременог наставног програма треба да буде његова научна и практична вредност, што значи да он ученицима треба да пружа функционална знања, да допринесе формирању самосталног, писменог, креативног и мислећег човека, да буде прилагођен реалним могућностима ученика и да се обезбеди усаглашеност његовог обима с временом предвиђеним за реализацију садржаја. У свему овоме морале би се, свакако, уважавати законитости процеса учења, диференцијација дела програмских захтева према склоностима и способностима ученика и усаглашавање друштвених и индивидуалних циљева колико је то могуће.

Литература

- Наставни план и програм (1933). *Наставни план и програм за основне школе*. Београд, стр. 5–7.
- Наставни план и програм (1943). *Наставни план и програм за основне школе*. Београд: Просвета, стр. 3–7.
- Наставни план и програм (1947). *Наставни план и програм за гимназије и учитељске школе за 1946/47. годину*. Београд: Просвета, стр. 3–7, 15–18.
- Наставни план и програм (1948). *Наставни план и програм за основне школе за школску 1948/49. годину*. Београд: Знање.
- Наставни план и програм (1949). *Наставни план и програм за гимназије за школску 1948/49. годину*. Београд: Знање, стр. 4–19.
- Нови наставни план и програм (1945). *Нови наставни план и програм за основне школе са методичким упућствима за обраду појединих наставних предмета*. Београд: Просвета, стр. 5–9, 36–38.
- Правилник о наставном плану (2017). Правилник о наставном плану за други циклус основног образовања и васпитања и наставном програму за пети разред основног образовања и васпитања. *Просветни гласник*, 8.

- Правилник о наставном плану и програму (1990). Правилник о наставном плану и програму основног образовања и васпитања. *Просветљени џласник*, 4, 1–6.
- Правилник о наставном програму (2008). Правилник о наставном програму за шести разред основног образовања и васпитања. *Просветљени џласник*, 5.
- Правилник о наставном програму (2009). Правилник о наставном програму за седми разред основног образовања и васпитања. *Просветљени џласник*, 6.
- Правилник о наставном програму (2010). Правилник о наставном програму за шести разред основног образовања и васпитања. *Просветљени џласник*, 2.
- Привремени наставни програм (1926). *Привремени наставни програма за ниже разреде средњих школа*. Београд, 8–11.
- Привремени наставни програм (1927). *Привремени наставни програма за I, II, III и IV разред основне школе*. Београд, стр. 7–10.
- Програм образовања и васпитања (1991). Програм образовања и васпитања за II, III, IV, VI, VII и VIII разред основне школе. *Просветљени џласник*, 2, 1–16.
- Стевановић, В. (1977). *Наставни планови и програми српскохрватској језика и књижевности за основну школу у СР Србији*. Београд: Републички завод за унапређивање васпитања и образовања.
- Упутство за вршење програма (1892). Упутство за вршење програма. *Просветљени џласник*, Београд, стр. 167–169.
- Упутство о растеређењу и осавремењавању наставе (1974). Упутство о растеређењу и осавремењавању наставе у основној школи. *Просветљени џласник*, 2, 69–76.

JELENA D. MIHAJLOVIĆ

University of Priština in Kosovska Mitrovica

Faculty of Philosophy

Department for Serbian Language and Literature

THE SERBO-CROATIAN/SERBIAN LANGUAGE AS A SCHOOL SUBJECT SINCE 1918 UNTIL TODAY

Summary

The importance of the mother tongue as a school subject in Yugoslav and Serbian pedagogic history made us look back on the importance of the Serbo-Croatian language in the educational system as well as on the attitude of competent institutions towards it in the period from 1918 until today. Regarding the knowledge acquired during the research of the aforementioned prob-

lem, certain conclusions will be reached and they could contribute to the improvement of the current curriculum. With respect to the fact that the native language and literature represents the most important segment of education, in the second part of our work we will try to draw attention to the fact that the Serbian language and literature as a school subject needs to be continually developed along with the development of culture, literature, linguistics, pedagogic thoughts, and society in general. It will always be affected by the changes because it represents the society and changes which it experiences daily, faster and faster in the recent years.

Keywords: mother language, Serbian language, curriculum, curriculum changes.